अतिरिक्तम् अध्ययनम्

वर्णमात्रा-परिचयः

0772CH13

श्रद्धा – नमस्ते अध्यापक-महोदय ! षष्ठ-कक्षायाः पाठ्यपुस्तके **वर्णमालायाः** पाठे कश्चित् संदेहः अस्ति। **वर्णमालायाः** पाठस्य प्रारम्भे वयं पूर्वं **स्वराणां** द्वे मात्रे दृष्टवन्तः –

☛ (१) ‘**ह्रस्वः**’ – **एकमात्रः** (२) ‘**दीर्घः**’ – **द्विमात्रः** च।

परन्तु अग्रे पाठस्य अन्ते **स्वराणां** तृतीया मात्रा अपि काचित् प्रदर्शिता –

☛ (३) ‘**प्लुतः**’ – **त्रिमात्रः** इति।

कः एषः स्वराणां ‘प्लुतः’ नाम त्रिमात्रः ?

अध्यापकः – श्रद्धे ! समीचीनं प्रश्नं पृष्टवती। सामान्यतः अन्य-भारतीय-भाषासु स्वराणां प्रायः द्वे मात्रे एव भवतः – ‘ह्रस्वः’, ‘दीर्घः’ च। अत एव पाठे पूर्वं सरलतार्थं द्वे मात्रे एव प्रदर्शिते। परन्तु संस्कृत-भाषायां वस्तुतः सर्वेषां स्वराणां त्रिमात्रः अपि कश्चिद् उपभेदः भवति। यथा –

	ह्रस्वः (एकमात्रः – १)	दीर्घः (द्विमात्रः – २)	प्लुतः (त्रिमात्रः – ३)
१. समानाक्षराणि	अ	आ	अ३
	इ	ई	इ३
	उ	ऊ	उ३
	ऋ	ॠ	ऋ३
	ऌ	–	ऌ३
२. सन्ध्यक्षराणि	–	ए	ए३
	–	ऐ	ऐ३
	–	ओ	ओ३
	–	औ	औ३

© NCERT not to be republished

एवंप्रकारेण संस्कृत-भाषायाम् आहत्य **२२ स्वराः** भवन्ति।

संस्कृत-भाषायां प्लुत-स्वराणां प्रयोगः प्रायः द्वयोः सन्दर्भयोः अधिकं भवति –

(क) यदा दूरात् कम् अपि आह्वयामः, यथा –

- **हे३ राम !**
- **अत्र आगच्छ कुमार३ !**

(ख) वेद-मन्त्रस्य प्रारम्भे यदा पवित्रस्य ओंकारस्य उच्चारणं कुर्मः, यथा –

- **ओ३म् – भूर्भुवः स्वः। तत्सवितुर्वरेण्यम् ....** *(गायत्री-महामन्त्रः)*
- **ओ३म् – सङ्गच्छध्वं संवदध्वं, सं वो मनांसि जानताम् ....** *(सङ्गठन-मन्त्रः)*

इदम् अत्र ध्यातव्यं यत् – एताः तिस्रः मात्राः केवलं स्वरेषु भवन्ति, व्यञ्जनेषु न भवन्ति। सर्वेषां व्यञ्जनानां तु नित्यम् 'अर्ध-मात्रा' एव भवति। अत्र याज्ञवल्क्य-शिक्षायाः प्रसिद्धः श्लोकः अस्ति –

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रश्च प्लुतो ज्ञेयः व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम् ॥

पदच्छेदः – एकमात्रः भवेत् ह्रस्वः द्विमात्रः दीर्घः उच्यते त्रिमात्रः च प्लुतः ज्ञेयः व्यञ्जनम् च अर्धमात्रिकम्।

अर्थः – एकमात्रः (स्वरः) 'ह्रस्वः' भवति। द्विमात्रः (स्वरः) 'दीर्घः' इति कथ्यते। त्रिमात्रः (स्वरः) 'प्लुतः' इति ज्ञातव्यः। व्यञ्जनं तु अर्धमात्रिकम् एव भवति।

• **स्वरः**	एकमात्रः	(१) – **ह्रस्वः**		त्रिविधाः मात्राः
	द्विमात्रः	(२) – **दीर्घः**		
	त्रिमात्रः	(३) – **प्लुतः**		
• **व्यञ्जनम्**	— अर्धमात्रम्	(१/२)	**अर्धमात्रिकम्**	— एकविधा मात्रा

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

अतः, **स्वरेषु** यौ **द्वौ भेदौ** वयं पूर्वं दृष्टवन्तः –

☛ (१) **समानाक्षराणि**, (२) **सन्ध्यक्षराणि** च।

→ तयोः अग्रे – एते त्रयः उपभेदाः भवन्ति – **त्रिविधाः मात्राः** इति।

तथा च, **व्यञ्जनेषु** यान् भेदान् वयं पूर्वं दृष्टवन्तः –

☛ (१) **स्पर्शाः**, (२) **अन्तःस्थाः**, (३) **ऊष्माणः**, (४) **अयोगवाहौ** (अनुस्वार-विसर्गौ) च,

→ तेषाम् एषः – एक एव उपभेदः भवति – **एकविधा अर्ध-मात्रा** इति।

एवं संस्कृत-भाषायाः **वर्णानां** – **चतुर्विधाः मात्राः** भवन्ति।

विविधानां मात्राणां मध्ये परस्परं भेदः

विविधानां मात्राणाम् उच्चारणे परस्परं **कालस्य** भेदः भवति।

पूर्वं स्वराणां त्रिविधाः मात्राः पश्यामः।

अस्य सम्यक् निदर्शनं वयं प्रकृतौ

कुक्कुट-ध्वनौ श्रोतुं शक्नुमः।

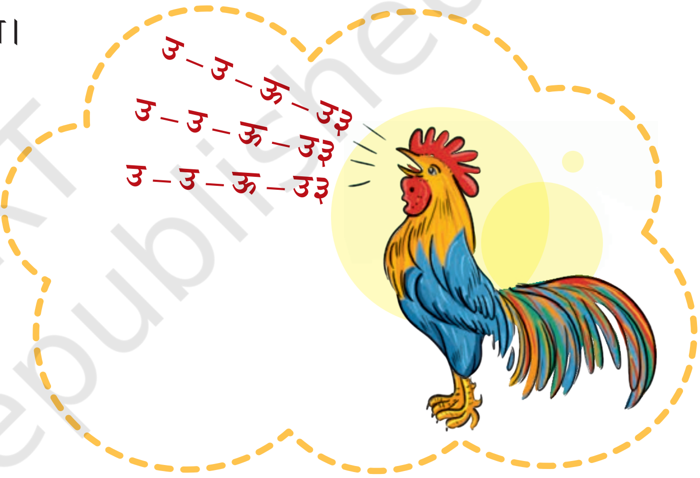

अस्तु, वदन्तु छात्राः –

कुक्कुटः प्रातः कथं रौति?

सर्वे छात्राः (उच्चैः सोत्साहम्) –

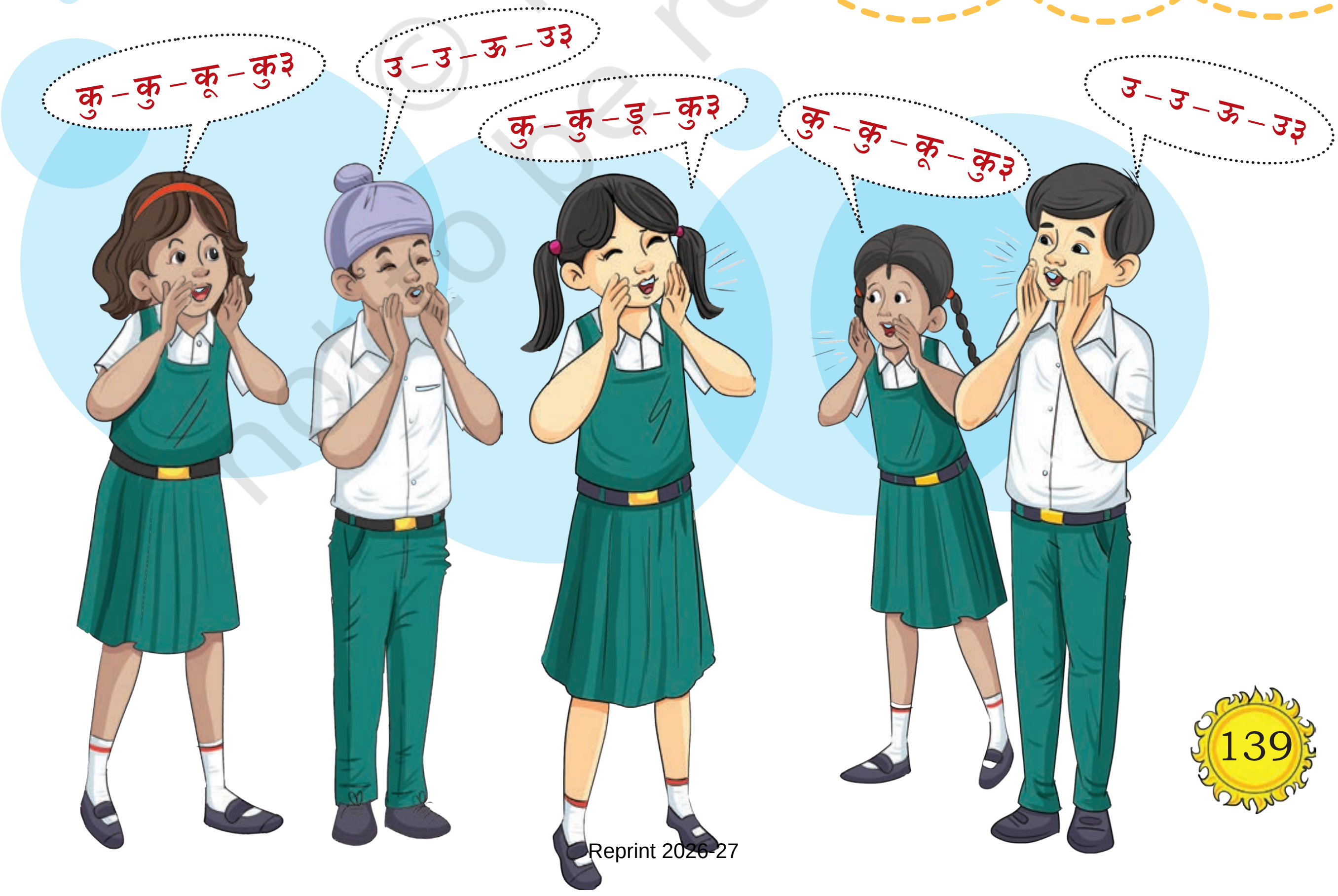

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

अध्यापकः – अलम्! अलम्! बहु शोभनम्। भवन्तः तु सर्वे कुक्कुटाः एव सञ्जाताः। कुक्कुटाः इव रुवन्ति सर्वे। अस्तु! अधुना ध्यानं निदधतु। अत्र त्रिप्रकारकाः ध्वनयः सन्ति।

(१) प्रथम-प्रकारः ध्वनिः ‘उ’ इति अल्पकालिकः – **एकमात्रः**।

(२) द्वितीय-प्रकारः ध्वनिः ‘ऊ’ इति लम्बकालिकः – **द्विमात्रः**।

(३) तृतीय-प्रकारः ध्वनिः ‘उ३’ इति अतिविलम्बकालिकः – **त्रिमात्रः**।

कुक्कुट-ध्वनेः एतान् त्रीन् कालान् क्रमेण – स्वराणाम् एताः त्रिविधाः मात्राः अनुसरन्ति।

☛ (१) **ह्रस्वः**, (२) **दीर्घः**, (३) **प्लुतः** च।

अस्माकं परिसरे प्रकृतौ च बहूनां पशु-पक्षिणां ध्वनिषु अपि वर्णानाम् एताः मात्राः द्रष्टुं शक्नुमः। अत्र अपरः पाणिनीय-शिक्षायाः प्रसिद्धः श्लोकः अस्ति –

पदच्छेदः – चाषः तु वदते मात्राम् द्विमात्रम् तु एव वायसः शिखी रौति त्रिमात्रम् तु नकुलः तु अर्धमात्रकम्

भावार्थः –

- **चाषः** (नीलकण्ठः) पक्षी – एकमात्रकालं ध्वनिं करोति। स **एकमात्रः** ध्वनिः **ह्रस्व-स्वरः** इव भवति।
- **वायसः** (काकः) पक्षी – द्विमात्रकालं ध्वनिं करोति। स **द्विमात्रः** ध्वनिः **दीर्घ-स्वरः** इव भवति।
- **शिखी** (मयूरः) पक्षी – त्रिमात्रकालं ध्वनिं करोति। स **त्रिमात्रः** ध्वनिः **प्लुत-स्वरः** इव भवति।
- **नकुलः** पशुः – अर्धमात्रकालं ध्वनिं करोति। स **अर्धमात्रः** ध्वनिः **व्यञ्जनम्** इव भवति।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

मात्रा-गणना-क्रीडा

वयं प्रत्येकं वर्णस्य मात्रां ज्ञातवन्तः। अस्य आधारेण अधुना कस्यचित् सम्पूर्णस्य शब्दस्य अपि मात्रां गणयितुं शक्नुमः, यथा –

रामः = र् + आ + म् + अ + : = रामः

१/२ + २ + १/२ + १ + १/२ = ४ १/२ मात्राः

सीता = स् + ई + त् + आ = सीता

१/२ + २ + १/२ + २ = ५ मात्राः

हनूमान् = ह् + अ + न् + ऊ + म् + आ + न् = हनूमान्

१/२ + १ + १/२ + २ + १/२ + २ + १/२ = ७ मात्राः

भरतः = भ् + अ + र् + अ + त् + अ + : = भरतः

१/२ + १ + १/२ + १ + १/२ + १ + १/२ = ५ मात्राः

संयुक्त-व्यञ्जन-युक्ताः शब्दाः –

कौसल्या = क् + औ + स् + अ + ल् + य् + आ = कौसल्या

१/२ + २ + १/२ + १ + १/२ + १/२ + २ = ७ मात्राः

लक्ष्मणः = ल् + अ + क् + ष् + म् + अ + ण् + अ + : = लक्ष्मणः

१/२ + १ + १/२ + १/२ + १/२ + १ + १/२ + १ + १/२ = ६ मात्राः

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

शत्रुघ्नः =	श्	अ	त्	र्	उ	घ्	न्	अ	: = शत्रुघ्नः
	१/२	१	१/२	१/२	१	१/२	१/२	१	१/२ = ६ मात्राः

प्लुत-स्वर-युक्ताः शब्दाः –

हे३ =	ह्	ए३	= हे३
	१/२	३	= ३ १/२ मात्राः

ओ३म् =	ओ३	म्	= ओ३म्
	३	१/२	= ३ १/२ मात्राः

कुमार३ =	क्	उ	म्	आ	र्	अ३	= कुमार३
	१/२	१	१/२	२	१/२	३	= ७ १/२ मात्राः

अनुनासिक-स्वर-युक्ताः शब्दाः –

काँस्कान् =	क्	आँ	स्	क्	आ	न्	= काँस्कान्
	१/२	२	१/२	१/२	२	१/२	= ६ मात्राः

सँस्कर्ता =	स्	अँ	स्	क्	अ	र्	त्	आ	= सँस्कर्ता
	१/२	१	१/२	१/२	१	१/२	१/२	२	= ६ १/२ मात्राः

पश्यन्तु छात्राः ! संस्कृत-भाषायां तथा अन्य-भारतीय-भाषासु च गणितस्य कियान् सुष्ठु सरलः च समावेशः भवति। प्रायः सर्वाः भारतीय-भाषाः संस्कृतात् एव स्व-वर्णमालां स्वीकृतवत्यः। इदं तथ्यं संस्कृत-भाषायाः तथा च संस्कृतानुसारिणीनां सर्वासाम् अन्य-भारतीय-भाषाणाम् एकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् अस्ति। विश्वस्य अन्यासु कासु अपि भाषासु एतत् वैशिष्ट्यं द्रष्टुं न शक्नुमः।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

मात्राणां महत्त्वम्

मात्रा-गणनायाः उपयोगः वर्णानां शब्दानां च सम्यग्-रीत्या उच्चारणे तथा च श्लोक-रचनायां महत्त्वपूर्णः भवति। श्लोक-रचना-समये मात्राणां निर्दिष्ट-गणनायाः आवश्यकता भवति। संस्कृत-भाषायां निर्दिष्ट-मात्राणां छन्दो-बद्धानां श्लोकानां च अतीव विशिष्टं महत्त्वं भवति। अत एव संस्कृत-भाषायाः श्लोकाः स्तोत्राणि च विश्वे सर्वत्र विख्यातानि सन्ति। अग्रिमासु कक्षासु श्लोकरचना-विषये अधिकं ज्ञास्यामः।

विशेषं चिह्नम्

ॐ → अस्य पवित्र-चिह्नस्य प्रयोगः – '**ओम्**' (**ओ३म्**) इति पवित्र-शब्दस्य स्थाने प्राचीन-कालात् सुप्रसिद्धः अस्ति। अस्य पवित्र-चिह्नस्य (ॐ) पवित्र-शब्दस्य (ओम् / ओ३म्) वा – उभयोः प्रयोगः साधुः अस्ति।

ऽ → अस्य चिह्नस्य नाम 'अवग्रहः' अस्ति। इदं किञ्चित् नवीनं वर्णान्तरं नास्ति। अतः अस्य किमपि उच्चारणं न भवति। प्रायः सन्धि-नियमानुसारं यदा अकारः अदृश्यः भवति, तदा अस्य उपयोगः भवति। यथा – '**कः अपि**' इत्यत्र यदा सन्धिः भवति = [को + अपि = को + पि = कोपि], तदा – '**कोऽपि**' इत्यपि लिख्यते। अत्र '**कोपि**' अथवा '**कोऽपि**' – उभयथा अपि लेखितुं शक्नुमः। उच्चारणे कोऽपि भेदः न भवति। '**कोपि**' इत्येव उभयत्र उच्चारणं भवति। '**अ**' अत्र अदृश्यः जातः इति निदर्शनार्थम् — '**ऽ**' चिह्नं योज्यते।

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
उच्यते	कथ्यते	कहा जाता है	Called as	
ज्ञेयः	ज्ञातव्यः	जानना चाहिए	Should know	
भेदः	प्रकारः	विभाग	Types	
उपभेदः	उपप्रकारः	उपविभाग	Sub-types	
कुक्कुटः	कृकवाकुः	मुर्गा	Cock / Rooster	

Reprint 2026-27

रौति	विरौति	बाँग देता है	Crowing/Cock-a-doodle-doo	
रुवन्ति	विरुवन्ति	बाँग देते हैं	(Many) Crowing	
ध्यानं निदधतु	अवधानं ददतु	ध्यान दीजिए	Pay attention	
अल्पकालिकः	लघु-काल-प्रमाणः	स्वल्प समय वाला	Short time duration	
लम्बकालिकः	लम्बमान-काल-प्रमाणः	लम्बे समय वाला	Long time duration	
अतिविलम्ब-कालिकः	अधिक-लम्बमान-काल-प्रमाणः	अधिक लम्बे समय वाला	Overly prolonged time duration	
चाषः	नीलकण्ठः पक्षी	नीलकण्ठ	Indian Roller (bird)	
वायसः	काकः पक्षी	कौआ	Crow	
शिखी	मयूरः पक्षी	मोर	Peacock	
नकुलः	सूचिरदनः	नेवला	Mongoose	
दोला	प्रेङ्खा	झूला	Swing	
चटका	गृहनीडः	गौरेया	Sparrow	
मूषकः	आखुः	चूहा	Mouse	
कपोतः	पारावतः	कबूतर	Pigeon	
पुँस्कोकिलः	पुमान् पिकः	नर कोयल	Male cuckoo	
कृषकः	कृषीवलः	किसान	Farmer	
ऐतिह्यम्	पुरातन-वृत्तान्तः	इतिहास	History	
विद्यार्थी	शिक्षार्थी	छात्र	Student	
खनित्रम्	फालः	फावड़ा	Indian spade	
अट्टहासः	विहसितम्	ठहाका	Boisterous laughter	

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन द्विपदेन वा उत्तरं लिखन्तु—

(क) वर्णानां कतिविधाः मात्राः भवन्ति? ....

(ख) एकविधा मात्रा केषां भवति? ....

(ग) स्वरेषु कतिविधाः मात्राः भवन्ति? ....

(घ) संस्कृत-भाषायाम् आहत्य कति स्वराः भवन्ति? ....

(ङ) विविध-मात्राणाम् उच्चारणे कस्य भेदः भवति? ....

(च) नित्यम् अर्धमात्रा केषां भवति? ....

(छ) ध्वनयः कति-प्रकारकाः सन्ति? ....

(ज) विसर्गस्य कति मात्राः भवन्ति? ....

(झ) अनुस्वारस्य कति मात्राः भवन्ति? ....

२. पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

(क) स्वराणां कतिविधाः भेदाः उपभेदाः च सन्ति? नामानि लिखन्तु?

(ख) व्यञ्जनानां कतिविधाः भेदाः उपभेदाः च सन्ति? नामानि लिखन्तु?

(ग) अनुस्वारस्य विसर्गस्य च सामान्यं नाम किम्? तयोः प्रत्येकं कति मात्राः?

३. परस्परं मेलयत—

(क)	(ख)
अ३	ह्रस्वः
ऊ	२ १/२
ऋ	प्लुतः
एँ	दीर्घः
कू	अनुनासिक-स्वरः

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

४. पट्टिकातः चित्वा उचितं पदं पूरयन्तु —

शिखी, नकुलः, वायसः, चाषः, कोकिलः

(क) .... त्रिमात्रकालं ध्वनिं करोति।

(ख) .... द्विमात्रकालं ध्वनिं करोति।

(ग) .... एकमात्रकालं ध्वनिं करोति।

(घ) .... अर्धमात्रकालं ध्वनिं करोति।

परियोजनाकार्यम्

स्वपरिसरे विद्यमानानां पशु-पक्षिणां ध्वनीन् ध्यानेन शृण्वन्तु। तेषां ध्वनीनां मात्राः कति सन्ति इति लिखन्तु।

कार्यकलापः

मात्रा-गणनां क्रीडामः

१. अधोलिखितानां शब्दानां मात्रा-गणनां कुर्वन्तु —

दोला	द्	+	ओ	+	ल्	+	आ	
= ५ मात्राः	$^{१}/_{२}$	+	२	+	$^{१}/_{२}$	+	२	

बालः	......	+	......	+	......	+	......	+	......
= ...... मात्राः	......	+	......	+	......	+	......	+	......

चटका	......	+	......	+	......	+	......	+	......	+	......
= ...... मात्राः	......	+	......	+	......	+	......	+	......	+	......

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

शक्तिः	...... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ...

घटिका	...... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ...

दुःखम्	...... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ...

मूषकः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

कपोतः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

कृषकः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

ऐतिह्यम्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

संशयः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

विद्यार्थी	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

खनित्रम्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

धाष्ट्र्यम्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

प्रक्रिया	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

निःशुल्कम्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

कस्मिँश्चिद्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

कात्स्न्र्यम्	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

क्रमाङ्कः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

अट्टहासः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

निःस्वार्थः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

पुनःपुनः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

पुँस्कोकिलः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...
= ...... मात्राः	...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27